

УДК 349.41

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.11>

ЗАХИСТ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ ЧЕРЕЗ МЕХАНІЗМ СПРАВЕДЛИВОГО СУДУ: АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЄСПЛ

Палійчук В.Б.,

аспірант Хмельницького університету
управління та права імені Леоніда Юзькова,
кафедра трудового, земельного та господарського права
ORCID: 0000-0002-5533-8039

Палійчук В.Б. Захист земельних прав через механізм справедливого суду: аналіз практики ЄСПЛ.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика Європейського суду з прав людини, будучи джерелом земельного права в Україні, є ефективним інструментом захисту прав землевласників та землекористувачів. Одним із гарантованих Конвенцією прав є право на справедливий суд. Європейський суд з прав людини за десятки років тлумачення норм Конвенції та неодноразового розгляду скарг щодо порушення державами права особи на справедливий суд істотно деталізував обов'язки держави з цього приводу.

У межах статті досліджено складові елементи права на справедливий суд, а також їхнє трактування Європейським судом з прав людини. У контексті справи *Ferrazzini v. Italy* було проаналізовано тлумачення Судом категорії "цивільних прав", які повинні справедливо розглядатись безстороннім та незалежним судом, що встановлений законом. Також здійснений огляд правових позицій Європейського суду з прав людини щодо можливості виконати рішення суду як складового елементу права на справедливий суд. У цьому контексті був здійснений аналіз справ, що безпосередньо стосувались земельних спорів в тому числі за участю України як, наприклад, "Рисовський проти України" та "Пономаренко проти України", а також справ ЄСПЛ щодо права на справедливий суд, які не стосувались земельних прав особи (наприклад, справа *Hornsby v. Greece*). Окремо було враховано критерій "розумності строку" як складової права на суд.

Також в межах проведеного дослідження було проаналізовано вимогу до держави забезпечити розгляд земельних справ "судом, що встановлений законом". За результатами аналізу справи "Сокурєнко і Стригун проти України" був здійснений висновок, що "суд, встановлений законом" включає в себе не лише наявність в принципі правової основи для діяльності тієї чи іншої судової установи, а й також дотримання нею меж своїх повноважень. ЄСПЛ допускає вихід суду за межі своїх повноважень, але виключно у виняткових обставинах і з належним обґрунтуванням своїх дій. За результатами здійсненого аналізу було систематизовано правові позиції Європейського суду з прав людини щодо вимог до діяльності судової влади та держави загалом при вирішенні земельних спорів з дотриманням положень ст. 6 Конвенції.

Ключові слова. практика ЄСПЛ, земельні спори, право на справедливий суд.

Paliichuk V.B. Protection of land rights through the mechanism of a fair trial: analysis of ECtHR practice.

The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the case-law of the European Court of Human Rights, being a source of land law in Ukraine, serve as an effective instrument for protecting the rights of landowners and land users. One of the rights guaranteed by the Convention is the right to a fair trial. Over decades of interpreting the provisions of the Convention and repeatedly examining complaints concerning violations by states of the individual's right to a fair trial, the European Court of Human Rights has significantly detailed the obligations of states in this regard.

This article explores the constituent elements of the right to a fair trial and their interpretation by the European Court of Human Rights. In the context of the case *Ferrazzini v. Italy*, the Court's interpretation of the category of "civil rights," which must be fairly examined by an independent and impartial tribunal established by law, is analyzed. The legal positions of the European Court of Human Rights regarding the enforceability of court decisions as a component of the right to a fair trial are also reviewed. In this context, an analysis is conducted of cases directly related to land disputes, including those involving Ukraine, such as *Rysovsky v. Ukraine* and *Ponomarenko v. Ukraine*, as well as ECtHR cases concerning the right to a fair trial that did not involve land rights (e.g., *Hornsby v. Greece*). The criterion of "reasonable time" as a component of the right to a court is also considered.

Additionally, the study analyzes the requirement for the state to ensure the consideration of land cases by a "tribunal established by law." Based on the case *Sokurenko and Strygun v. Ukraine*, it is concluded that a "tribunal established by law" includes not only the existence of a legal basis for the functioning of a particular judicial body but also compliance by that body with the limits of its competence. The ECtHR permits a court to act beyond its powers, but only in exceptional circumstances and with proper justification for its actions. As a result of the analysis, the legal positions of the European Court of Human Rights regarding the requirements for the functioning of the judiciary and the state as a whole in resolving land disputes in accordance with Article 6 of the Convention were systematized.

Key words. ECtHR case-law, land disputes, right to a fair trial.

Постановка проблеми. Законом України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" передбачено, що українські суди застосовують при розгляді справ практику Європейського суду з прав людини (надалі - "ЄСПЛ", "Суд") як джерело права [1, ст. 17]. Незважаючи на те, що наразі ще точаться дискусії щодо місця практики ЄСПЛ у системі джерел земельного права, беззаперечним є той факт, що правові позиції Суду є інструментом, який захищає інтереси землевласників та землекористувачів.

Водночас, як добре відомо, Європейський суд з прав людини функціонує на основі положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (надалі - "Конвенція", "ЄКПЛ") як інституція, чия мета - забезпечення дотримання державами їхніх зобов'язань за ЄКПЛ [2, ст. 19]. У цей же час, закономірним є те, що права, які передбачені Конвенцією, носять фундаментальний, але водночас загальний характер. Правова природа Конвенції не передбачає надмірної класифікації прав за видами об'єктів, щоб виділити окрему категорію положень, що стосуються земельних прав. Однак, незважаючи на це, ЄКПЛ містить положення, що захищають права осіб на землю. Право на справедливий суд, яке передбачене ст. 6 ЄКПЛ, теж є інструментом для захисту прав землевласників та землекористувачів у земельних спорах. Коваленко Т.О. у межах своєї статті щодо практики ЄСПЛ як джерела земельного права взагалі виділяє правові позиції Суду щодо доступу особи до правосуддя при захисті своїх прав у окрему категорію справ [3, с. 85-86].

Більше того, загальний характер прав, передбачених Конвенцією, призвів до того, що Європейський суд з прав людини у межах своєї діяльності та тлумачення Конвенції часто розширює зміст первинних правових норм та встановлює додаткові критерії правомірності діяльності держави у тих чи інших ситуаціях.

Стан опрацювання проблематики. Практика ЄСПЛ як джерело права у широкому сенсі та зокрема позиція Суду щодо права на справедливий суд у земельних спорах досліджувалась низкою теоретиків права, а саме Коваленко Т.О., Мірошниченко А.М., Фулей Т.І., Гуйван П.Д. та інші.

Мета дослідження: захист земельних прав через механізм справедливого суду у практиці Європейського суду з прав людини недостатньо теоретично досліджений, але є корисним для розвитку правозастосовної практики в Україні. У зв'язку із вищезазначеним, теоретичне дослідження права на справедливий суд у контексті практики Європейського суду з прав людини є актуальним та корисним.

Виклад основного матеріалу. Статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачено право на справедливий суд. Істотною мірою стаття стосується захисту прав особи під час кримінального обвинувачення, але це право також і гарантує права особи в межах цивільного судочинства. Конвенцією передбачено, що кожному гарантоване право на "справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку належним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру" [2, ст. 6].

У межах своєї практики Європейський суд з прав людини часто розглядав справи щодо порушення державами своїх зобов'язань за ст. 6 Конвенції. Справою, яка хоч і не стосувалась спору про землю, але була важливою в контексті розвитку правової позиції ЄСПЛ щодо права на справедливий суд, є *Hornsby v. Greece*. Згідно з дослідженими матеріалами цієї справи, подружжя Горнсбі, громадяни Великої Британії, мешкали на острові Родос та були викладачами англійської мови. Бажаючи організувати приватну школу для викладання англійської мови, заявниця у 1984 році звернулась до Міністерства освіти за дозволом. У відповідь отримала відмову, оскільки нібито лише громадяни Греції могли отримати такий дозвіл від місцевих органів середньої освіти. Надалі пані Горнсбі звернулась із аналогічною заявою до Управління середньої освіти Додеканеських островів, на що знову отримала відмову через відсутність грецького громадянства.

Місіс Горнсбі, вважаючи цю відмову такою, що порушує умови Римського договору 1957 року, оскаржила це рішення Суду Європейських Співтовариств, який у 1988 році постановив, що подібна

заборона – неправомірна. Незабаром на цій підставі подружжя Горнсбі звернулись знову до Управління середньої освіти Додеканеських островів із заявою на отримання дозволу, які були відхилені з тих же причин. На підставі цього заявники звернулись до Верховного адміністративного суду із скаргами на вищезазначене рішення 1988 року. Суд скасував рішення Управління у 1989 році. Заявники знову подали заяву до Управління, посилаючись на визнану Верховним адміністративним судом незаконність їхнього рішення, яке залишилось без відповіді навіть після повторної подачі заяви адвокатом подружжя.

Згодом у 1995 році на підставі нового позову подружжя про відшкодування шкоди проти держави у зв'язку із ненадання дозволу публічною адміністрацією Адміністративний суд Родосу визнав, що публічна адміністрація незаконно відмовилась розглянути заяву, проігнорувавши рішення Суду Європейських Спільнот та Вищого адміністративного суду.

Не досягнувши бажаного результату, заявники були вимушені звернутись до ЄСПЛ на підставі того, що відмова публічної адміністрації задовольнити їхню заяву порушувала рішення Верховного адміністративного суду від 1989 року. Уряд наполягав на тому, що держава не порушувала своїх зобов'язань, оскільки справа була розглянута Верховним адміністративним судом і до того ж на користь заявників, а тому фактично право на справедливий суд було гарантовано.

Водночас Європейський суд з прав людини не погодився із таким звуженим трактуванням права на справедливий суд. ЄСПЛ наголосив, що Конвенція дійсно передбачає право особи на суд, але "це право було б ілюзорним, якби національна правова система Держави дозволяла залишати остаточне, обов'язкове судові рішення без виконання". У межах свого рішення Суд наголосив, що стаття 6 Конвенції, яка передбачає фундаментальні засади належного судочинства як гласність, безсторонність чи розумність строків, не може не включати в себе також додаткову складову, а саме обов'язок держави забезпечити фінальне виконання рішення суду. Ігнорування цієї стадії та зведення права, передбаченого ст. 6, лише до процедурного розгляду справи було б "несумісним з принципом верховенства права", а тому виконання судового рішення - "невід'ємна частина "судового розгляду".

Особливо важливим в контексті земельних спорів, які часто стосуються спорів з державними органами є те, що ЄСПЛ також наголосив на важливості цих принципів саме у межах "адміністративного судочинства, коли від результату справи залежить цивільне право позивача". Суд визнає той захист прав особи ефективним, який вимагає від публічної адміністрації виконати судові рішення, інакше це нівелює будь-які гарантії справедливого суду, що передбачені Конвенцією. У результаті Суд визнав порушення ст. 6 Конвенції, зважаючи на те, що держава протягом понад п'яти років не виконувала остаточне рішення суду [4].

Аналізуючи питання практики ЄСПЛ щодо права на справедливий суд саме у контексті земельних спорів, уваги також заслуговує справа "Рисовського проти України", яка за суттю порушення схожа на попередню. Згідно з фактичними обставинами справи у 1992 році районною радою було прийняте рішення про вилучення земельної ділянки у підприємства, що здійснює сільськогосподарську діяльність, та передачу її заявнику у постійне користування. Згодом заявнику було видано Державний акт на користування землею. Незважаючи на це, земельна ділянка не була виділена заявнику. Формальна відмова сільської ради була оскаржена до суду, який задовольнив позовні вимоги Рисовського та у 1994 році зобов'язав орган місцевого самоврядування виділити фермерському господарству заявника земельну ділянку. Рішення, яке набрало законної сили, не було виконане протягом багатьох років з моменту його прийняття. ЄСПЛ у своєму рішенні зазначив, що виконання судового рішення - це частина права на суд, а в даному випадку строк невиконання рішення становив більше 17 років. Як результат, ЄСПЛ прийшов до висновку про порушення права Рисовського на справедливий суд.

Окремо варто звернути увагу на підхід Суду щодо питання прийнятності цієї скарги. Уряд стверджував, що стороною провадження було фермерське господарство заявника, а не він сам, а тому він є неналежним заявником, оскільки його конкретно цивільні права та обов'язки не порушувались. У цьому контексті Суд звернув увагу на ст. 34 Конвенції, якою передбачено, що ЄСПЛ приймає заяви від будь-якої особи, що вважає себе потерпілою через порушення державою її прав, що передбачені Конвенцією. Суд вказав, що "потерпілим" є будь-яка "особа, яка зазнала прямого впливу відповідної дії або бездіяльності". Дійсно, Суд вважає, що потрібно розрізняти правосуб'єктність учасника товариства, який формально не був частиною процесу, та правосуб'єктність самого товариства, але ЄСПЛ фактично наголосив, що потрібно також враховувати контекст конкретного суб'єкта. Наприклад, у випадку, коли товариство має одного власника, Суд вважав, що між власником такого товариства та самим товариством існує "тісний зв'язок", а тому такий власник особисто уповноважений подавати скаргу щодо порушення державою статті 6 Конвенції. Аналогічний підхід Суд використав у справі *Jafarli and Others v. Azerbaijan*, у межах якої заяву від імені кооперативу подали усі члени кооперативу [5, абз. 46].

У справі Рисовського Суд зазначив, що з матеріалів справи не було зрозуміло чи власником фермерського господарства був лише Рисовський, чи також його родичі. Незважаючи на це, розпорядження майном такого фермерського господарства здійснюється за взаємною згодою. Якщо члени господарства були, то вони очевидно не заперечували проти дій Рисовського. Більше того, саме на ім'я Рисовського було отримане первинне рішення 1992 року про передачу земельної ділянки та виданий державний акт, саме тому Суд прийшов до висновку, що скарга у цьому випадку прийнятна, оскільки за таких обставин ситуація, що стосувалась фермерського господарства, була "визначальною для цивільних прав і обов'язків заявника", а тому останній є потерпілим у розумінні ст. 34 Конвенції [5, абз. 47-48].

Додатково слід наголосити на тому, що хоч ст. 6 Конвенції передбачає, що суд, який вирішує спір щодо прав та обов'язків цивільного характеру, повинен бути, серед іншого, безстороннім, але словосполучення "цивільного характеру" не повинно тлумачитись буквально. Таке формулювання не повинно бути перепорою для належного заявника звернутись до ЄСПЛ, якщо його цивільні права були порушені у межах адміністративного чи господарського судочинства [6, с. 48]. Так, наприклад, у справі *Ferrazzini v. Italy* Суд наголосив на автономному тлумаченні поняття "цивільних прав і обов'язків". ЄСПЛ вказав, що за десятки років з моменту підписання Конвенції змінилась взаємодія між державою та громадянами і деякі провадження, які раніше стосувались публічного права, повинні включати в себе гарантії "цивільної" частини ст. 6, якщо результат таких проваджень "має вирішальне значення для приватних прав і обов'язків" (наприклад, у справах щодо продажу землі чи інших майнових інтересів) [7, абз. 24, 27].

Суд деталізував зміст права на справедливий суд також і у інших рішеннях щодо земельних спорів в тому числі за участю України. Так, наприклад, важливим для аналізу є справа "Пономаренко проти України" (заява № 13156/02). Справа Пономаренка також, на відміну від справи Горнсбі, напряду стосувалась земельного спору, а право, передбачене ст. 6 фактично стало засобом захисту земельних прав заявника. Родичі заявника володіли будинком, що стояв на земельній ділянці, яка належала міській раді і якою домовласники могли користуватись. У 1975 році міська рада передала частину земельної ділянки третій стороні, яка у 1976 побудувала на ній будинок, що перекрив прохід на земельну ділянку та до будинку з прилеглих вулиць. У 1989 році заявник успадкував права на будинок та земельну ділянку. Вважаючи свої права обмеженими, заявник звернувся до міської ради з вимогою облаштувати прохід до будинку, оскільки у нього виникали труднощі на цій підставі. У відповідь на цей запит міська рада запропонувала своє рішення проблеми, з яким заявник не погодився та звернувся до суду.

У 1991 році заявник звернувся до міського суду з вимогою повернути частину земельної ділянки, яка колись належала його родичам та яка була забрана у 1975 році, оскільки таке зменшення земельної ділянки було незаконним та призводило до того, що заявник стикався з труднощами у доступі до свого будинку. Місцевий суд відмовив розглядати скаргу заявника, встановивши, що справа не перебуває у юрисдикції суду, оскільки Пономаренко "не вичерпав позасудові засоби захисту, які були доступні у 1975 році". Апеляційний суд залишив ухвалу без змін. У 2001 році заявник знову звернувся до місцевого суду та просив виплатити компенсацію за шкоду сім'ї, а також, серед іншого, просив суд надати право використовувати сусідський проїзд для доступу до свого будинку. І місцевий, і обласний суд прийшли до тих же висновків, що у першому провадженні.

Справа була передана на розгляд ЄСПЛ. У даному контексті важливим було, що спір про майнове право виник ще до ратифікації Україною Конвенції. І хоч за певних обставин, коли порушення носить триваючий характер, скарги щодо порушень, які виникли до ратифікації, можуть розглядатись Судом як прийнятні, у цьому конкретному випадку Суд не вбачав триваючого правопорушення. Втрата земельної ділянки, що відбулась у 1975 році, Судом не розглядалась як триваюча дія, а наслідки минулих подій не створюють триваюче порушення на думку Суду. Відокремлення наслідків від причини (рішення 1975 року) означало б ретроактивну силу Конвенції. Відповідно ЄСПЛ прийшов до висновку, що скарга про порушення ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції є неприйнятною.

Водночас Суд прийшов до висновку, що скарга на підставі порушення ст. 6 про право на справедливий суд є прийнятною, оскільки заявник скаржився саме на порушення у межах судового провадження 2001 року, яке відбулось уже після ратифікації Конвенції. Розглядаючи справу по суті, ЄСПЛ наголосив, що право на суд включає в себе не лише етап ініціювання спору, а й можливість домогтись його вирішення. Право на суд можна вважати ефективним, якщо особа має "чітко визначену та дієву можливість оскаржити подію, яка становить втручання у його чи її права".

У межах цієї справи Суд взяв до уваги, що заявник по суті просив вітчизняні суди вирішити поточну проблему із неможливості облаштувати доступ до своєї нерухомості, в той час як суди відмовились розглядати скаргу, використовуючи нерелевантні підстави. ЄСПЛ також зазначив, що

українське законодавство передбачає, що "національне законодавство та процесуальні норми мають бути такими, що не обмежують прав громадян у прямому доступі до судів, якщо його/її скарга стосується стверджуваних порушень або бездіяльності загальнодержавних або місцевих органів влади". Як результат, Суд визнав порушення Україною права заявника на справедливий суд [8].

Як уже зазначалось раніше, однією із складових права на справедливий суд є те, що справу повинен розглядати "суд, встановлений законом". Зміст цього формулювання теж був предметом трактування Судом, зокрема у справі "Сокурєнко і Стригун проти України". Згідно з обставинами справи ТОВ "Агро-Рось" у 2002 звернулось до суду з позовами проти районної ради та заявників про визнання недійсними рішень ради про надання заявникам земельних ділянок. Обласний господарський суд двома рішеннями задовольнив вимоги товариства. Апеляційна інстанція залишила рішення без змін. Вищий господарський суд України у березні 2004 року скасував рішення нижчих інстанцій та повернув справу на новий розгляд, в той час як Верховний Суд України (надалі - "ВСУ") у травні того ж року скасував постанови Вищого господарського суду України (надалі - "ВГСУ") та залишив у силі судові рішення апеляційної інстанції, оскільки, на думку, Верховного Суду України, "висновки Вищого господарського суду не відповідали фактичним обставинам і були необґрунтованими та помилковими".

Звернувшись до ЄСПЛ, заявники стверджували, що Верховний Суд України не був "судом, встановленим законом", оскільки рішення порушували законодавство. За результатами розгляду скарги ЄСПЛ зазначив, що ні Конвенція, ні ЄСПЛ не зобов'язує держави створювати апеляційні чи касаційні суди, але якщо вони існують, то держава повинна забезпечувати гарантії, передбачені ст. 6 Конвенції. Зробивши посилання на справу *Zand v. Austria*, ЄСПЛ наголосив, що "встановлений законом" суд це не лише в принципі про наявність правової основи для його діяльності, а й також про дотримання цим судом встановлених норм його діяльності. У межах цієї справи Господарський процесуальний кодекс України передбачав, що ВСУ, скасувавши постанову ВГСУ, був уповноважений або повернути справу на новий розгляд до нижчого суду, або припинити провадження у справі. Приймаючи рішення, які не передбачені його повноваженнями, ВСУ залишив у силі постанову апеляційного суду. Хоч ЄСПЛ не передбачає жорстких рамок і у деяких випадках його практика дозволяє найвищому судовому органу ухвалювати рішення, яке не чітко визначене законом, така поведінка може бути правомірною тільки коли це виняткова ситуація і суд надає "чіткі й вірогідні підстави для такого виняткового відступу від застосування своїх визначених повноважень". У справі Сокурєнко і Стригун проти України Суд прийшов до висновку, що такий відступ від повноважень був типовим підходом ВСУ, який він ніяк не обґрунтовував, а тому мало місце порушення ст. 6 Конвенції [9].

Висновки. За результатами здійсненого аналізу можна констатувати, що гарантії, що передбачені ст. 6 Конвенції, є практичним механізмом захисту земельних прав особи в Україні. Європейський суд з прав людини у процесі тлумачення Конвенції істотно деталізував вимоги, які ставляться перед державою, а саме:

- Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи, що стосується в тому числі земельних прав. Такий розгляд здійснюється незалежним і безстороннім судом, встановленим законом.
- "Суд, встановлений законом" передбачає, що земельний спір повинен розглядатись судом, чия діяльність має належну правову основу і який її дотримується.
- Право на суд було б ілюзорним, якби воно включало лише можливість просити суд розглянути земельний спір без можливості виконати фінальне рішення суду.
- Вирішення земельного спору має здійснюватись протягом належного строку, що включає в себе і своєчасне виконання рішення.

Практика ЄСПЛ щодо права на справедливий суд є реальним механізмом захисту земельних прав особи. Подальше її вивчення і аналіз правових позицій є корисним як з теоретичної, так і з практичної точки зору та однозначно сприятиме наближенню України до ідеалів верховенства права при вирішенні земельних спорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини": від 23.02.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення 13.07.2025).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення 13.07.2025).
3. Коваленко Т.О. Практика Європейського суду з прав людини як джерело земельного права України. Юридична Україна. 2016. С. 82–88.

4. Рішення ЄСПЛ у справі *Hornsby v. Greece*: від 19.03.1997. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58020> (дата звернення 13.07.2025).
5. Рішення ЄСПЛ у справі "Рисовський проти України": від 20.01.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854 (дата звернення 13.07.2025).
6. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-методичний посібник для суддів. Київ, 2015. С. 46–62.
7. Рішення ЄСПЛ у справі *Ferrazzini v. Italy*: від 12.07.2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59589> (дата звернення 13.07.2025).
8. Рішення ЄСПЛ у справі "Пономаренко проти України": від 14.06.2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_228 (дата звернення 13.07.2025).
9. Рішення ЄСПЛ у справі "Сокурєнко і Стригун проти України": від 20.07.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_115 (дата звернення 13.07.2025).